

ДІЯЛЬНІСТЬ ШОТЛАНДЦЯ ПАТРИКА ГОРДОНА У КИЄВІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕННИКА 1684–1685 рр.)

Роман Потьомка

THE ACTIVITIES OF THE SCOTSMAN PATRICK GORDON IN KYIV (BASED ON THE MATERIALS OF THE DIARY OF 1684–1685)

Roman Potiomka

Patrick Gordon entered the history of Eastern Europe as a companion of Peter I, commander of the Chyhyryn campaign of 1678, one of many foreign officers who formed regiments of foreign troops in the Muscovite state. Patrick Gordon came from a wealthy family in Aberdeen County, Scotland. Patrick's childhood took place during the Civil War in England 1642–1651, so at the age of 16, Gordon's parents sent Patrick to study at the Jesuit college in Braunsberg (now the city of Braniewo, Poland). Later, Patrick Gordon began his military career in the Swedish and then in the Polish armies and distinguished himself in important battles of the Northern War of 1655–1660. After the end of the hostilities, he received an offer from the Moscow envoy Vasyl Leontiev to serve in the Moscow army. Patrick Gordon agreed and, starting in 1661, served in Muscovy. The period of the 70s – 80s of the 17th century in the life of Patrick Gordon is closely connected with the Ukrainian lands and the city of Kyiv. Patrick Gordon's Ukrainian period is poorly researched, and most of the records representing the Scotsman's stay in Ukrainian lands in 1667–1677 and 1678–1684 have been lost.

The main source in the study of the biography of Patrick Gordon and the history of Eastern Europe is the unique diaries written by him. Volume 1 (1635–1659), Volume 2 (1659–1667), Volume 3 (1677–1678), Volume 4 (1684–1689), Volume 5 (1690–1695) have been preserved and published, Volume 6 (1695–1698). The diaries cover his entire life, from childhood to the beginning of 1699, a few months before his death. Volume 4 (1684–1689) testifies to Patrick Gordon's stay in Kyiv.

This scientific article aims to investigate and reveal Patrick Gordon's stay in Kyiv during 1678–1684, his role in the construction of new defensive fortifications in the city based on the materials of the preserved diaries. As an engineer, P. Gordon organized the construction of a system of ramparts around Pechersk, Upper Town and Podil. At the end of the long work, in 1695, Colonel Ivan Ushakov compiled a map of the renewed Kyiv fortifications, the main role in the construction of which was played by Patrick Gordon. The article highlights the main districts of Kyiv at that time, explores the social topography and stratification of the city, highlights important events in the life of Patrick Gordon, presents events from the history of the Kyiv Metropolis and its annexation by the Moscow Patriarchate. The article is based on the materials of diaries that were published by historians during the 19th – 21st centuries.

Keywords: Patrick Gordon, diaries, Kyiv, fortification, construction, engineering works, threat, defense.

Патрік Гордон народився 31 березня 1635 р. у маєтку Охлукріс, Абердинського графства Шотландії у родині Огільві і Джона. Сімейство Гордонів мало величезний вплив у Шотландії, а родина Патріка володіла значними землями у графстві. Дитинство та юність Патріка проходили у вирії громадянської війни в Англії 1642–1651 рр., що сильно вплине на подальшу його долю. Батьки Гордона, відправляють його на навчання у Браунсберг (сучасна Польща) до єзуїтської колегії. Однак, через два роки він тікає з колегії та вирушає у подорож Європою. У Гамбурзі Патрік Гордон знайомиться зі шведськими військовими шотландського походження. Згодом 18 річний хлопець вступає до шведського війська і бере активну участь у бойових діях під час Північної війни 1655–1660 рр., неодноразово потрапляючи до польського полону. Після 17 тижнів ув'язнення, вступає до польського війська і служить у драгунському полку Костянтина

Любомирського. У польській армії отримує звання полкового квартирмейстера. Патрік Гордон допомагає розробляти план захоплення міста Грауденца, а нині це польське місто Грудзьондз (Брикнер 1878).

У 1660 р. Патріку Гордону надходить дві пропозиції від австрійського барона д'Ізола та московського таємного посланника Василя Федоровича Леонт'єва про підписання військового контракту. Гордон обирає другий варіант – служити у московській армії.

Згідно з підписаним контрактом, військова служба у Московії тривала три роки, з яких один рік Патрік служив майором, а два роки – підполковником. Надалі Гордона не відпустили з російської військової служби і він під примусом служив Московії понад 30 років, де і помер у 1699 р. Головна задача Московської держави в другій половині XVII ст. полягала у залученні досвідчених іноземців, серед яких був Патрік Гордон, у війні з Річчю Посполитою та розбудові полків за європейським зразком, які у подальшому стануть основою оновленої імперської армії. Слід зазначити, що Патрік Гордон брав активну участь в придушенні українських козацьких повстань в ході Руїни (1667–1677 рр.), в обороні Чигирини 1677–1678 рр., за що отримав звання генерал-майора; Кримських походах 1687–1689 рр. під проводом Василя Голіцина; Азовських походах 1695–1696 рр. Гордон вважався сподвижником Петра I та особою, яка зіграла вирішальну роль в становленні влади Петра у ході подій 1689 р. Однією з найважливіших особливостей особи Патріка Гордона є його щоденники, з яких ми дізнаємось про його життя та найважливіші події з історії XVII ст., свідками яких він був. Особливо важливими є щоденники для даного дослідження, адже репрезентують історію України другої половини XVII ст. та роль Гордона у розбудові київських укріплень.

Мета даної статті – на підставі опублікованої літератури, джерел, збережених щоденників, дослідити діяльність Патріка Гордона у Києві впродовж 1678–1684 рр., репрезентувати антропологію, стратифікацію і соціальну топографію міста Києва.

Головним джерелом з історії діяльності Патріка Гордона та його перебування у Києві у 1684–1685 рр. є його щоденники. Записки Гордона охоплюють період з 50 х рр. XVII ст. до 1698 р. і складаються з 6 томів обсягом понад 3100 сторінок. Перші 4 томи безпосередньо описують події історії України. Ще два томи, а саме щоденники 1667–1677 рр., та 1679–1684 рр., були втрачені. Особливо важливим для нас є період 1679–1684 рр., коли Патрік Гордон перебував на інженерній службі у Києві. Оригінали щоденника зберігаються у Російському військово-історичному архіві. Початком дослідження постаті Гордона та його щоденників можна вважати працю І. Голикова (Голиков 1800), де було опубліковано його біографічні відомості. У 30 ті рр. XIX ст. розпочався процес перекладу щоденника російською. Справу було доручено чиновнику військової канцелярії Д. Келеру, однак переклад не був завершений через його смерть. Історик Моріц Поссельт та директор архіву Міністерства закордонних справ Російської імперії Михайло Оболенський впродовж 1849–1853 рр. публікують переклад щоденників німецькою мовою у трьох томах (Obolenski & Posselt 1849, 1851, 1853). У 1878 р. відомий німецький та російський історик Олександр Густавович Брикнер публікує наукову працю про життя Патріка Гордона (Брикнер 1878). Робота залишається важливою до сьогоднішнього часу, адже спирається на матеріали щоденника та архівні документи. За три роки перед публікацією О. Г. Брикнера, у 1875 р. відомий історик, викладач у Казанській духовній академії, випускник Київської духовної академії Сергій Терновський опублікував щоденники Гордона за 1684–1685 рр. з російським перекладом (Терновский 1875). Даний період висвітлює життя та діяльність Патріка Гордона у Києві. Переклад Сергія Терновського мав ряд недоліків, оскільки інтерпретація англійського тексту була здійснена не повною мірою, описи багатьох подій не було перекладено з оригінального тексту. Лише у 2000–2009 рр. було видано повний переклад тексту російським істориком Дмитром Федосовим (Федосов 2000, 2003, 2005, 2009). У чотирьох томах представлені щоденники Патріка Гордона за 1635–1659 рр., 1659–1667 рр., 1677–1678 рр., 1684–1689 рр., які висвітлюють події з історії України. На початку 4 тому репрезентовані події з життя шотландського генерала у Києві. До того ж Дмитро Федосов у кожному томі висвітлює важливі архівні матеріали, які зберігаються у Російському державному архіві древніх актів у Москві, Російському державному військово-історичному архіві у Москві, які є недоступними для безпосереднього вивчення українськими істориками, у зв'язку із повномасштабним вторгненням Російської федерації в Україну 24 лютого 2022 р.

Паралельно представлена британська історіографія. У 1859 р. у рідному для Патріка Гордона Абердині опубліковано англійською витримки зі щоденників за 50–90 ті рр. XVII ст. (*Passages from the diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries* 1859). Варто відзначити, що британська історіографія акцентує увагу більше на генеалогії Гордонів, представники якої були дуже впли-

вові у Шотландії. Окремо потрібно виділити українські енциклопедичні видання, де коротко висвітлені загальні біографічні положення та наведені загальні дані про щоденники.

Радянська історіографія представлена роботою Г. В. Алфьорова та В. О. Харламова, де репрезентована історія Києва другої половини XVII ст. У роботі було опубліковано архівні матеріали щодо перебування Патріка Гордона у Києві та інформація щодо будівництва системи оборонних валів. Нині архівні матеріали знаходяться у архівних фондах Москви і Санкт-Петербурга (Алфєрова, Харламов 1982).

Після завершення Чигиринської кампанії 1678 р. за наказом царя Федора Олексійовича Патріка Гордона було переведено до Києва. Про це свідчить грамота від московського царя за 19 жовтня 1678 р. до київського воєводи Михайла Голіцина, у якій він наказує перевести київських інженерів Миколу фон Залена та його сина Миколу до Переяслава, а Патріка Гордона до Києва, аби він очолив драгунські, піхотні і солдатські полки у місті (Федосов 2005, с. 116). Перед цим, 8 жовтня того ж 1678 р., до царя звернувся гетьман Іван Самойлович разом із стольником Семеном Алмазовим аби цар послав до Києва у якості інженера Патріка Гордона, оскільки він, як говорив гетьман, – «зелю надобен» (Федосов 2005, с. 115–116). Цар дає згоду і у листопаді 1678 р. Патрік Гордон переїжджає до Києва.

Слід вказати на те, що Київ у другій половині XVII ст. мав важливе стратегічне та ідеологічне значення для Московської держави. Місто, у якому після підписання Березневих статей 1654 р. розміщувалась московська залога, було важливим плацдармом для московитів, звідки можна було вести широкомасштабний наступ на Польщу. Поляки це розуміли і у ході Московсько-польської війни 1654–1667 р. прагнули повернути собі Київ та Лівобережну Україну. Згідно щоденника Патріка Гордона у 1663 р. польський король Ян Казимир планував захопити Київ і розгорнув свою військову ставку у Білій Церкві, однак він змінив маршрут походу і його війська спустошили міста та містечка Лівобережної України. За свідченням Гордона, король Ян Казимир міг би з легкістю захопити Київ, тому що місто було не захищене (Федосов 2003, с. 136). Проблема тогочасного Києва, який складався з трьох окремих містечок (Поділ, Печерськ, Верхнє місто), полягала у відсутності на той час сучасних укріплень. Ще у 1654 р. в грамоті до царя Олексія Михайловича від московських воєвод Федора Куракіна та Федора Волконського говорилося, що київські вежі «худі» і міський острог розламаний (АЮЗР 1878, с. 387–388). До того ж київський митрополит Сільвестр Косів очолив опір проти розміщення на території Верхнього міста московських військ та виступив категорично проти будівництва фортеці навколо Софійського собору, на що скаржились московські воєводи царю (АЮЗР 1878, с. 387–388). Все ж таки московські війська були розміщені на території Верхнього міста, однак до масштабної перебудови укріплень справа не дійшла. Натомість за 2 місяці були реконструйовані вже існуючі укріплення. 17 березня укріплення Верхнього міста були готові, а наприкінці березня 1654 р. московські воєводи звітували про завершення реконструкції (АЮЗР 1878, с. 403). За 20 років, у 70 х рр. XVII ст. проблема укріплень постала з новою силою, адже окрім польської загрози у 1672 р. розпочалась російсько-турецька війна. Постала проблема вторгнення кримської кінноти. У 1677 р. ще до Чигиринського походу Патрік Гордон, спираючись на дані розвідки, у своїх щоденниках вказує на те, що османські війська спочатку рушать на Київ (Федосов 2005, с. 48). Однак, після знищення 200 тисячним османським військом під керівництвом великого візира Кара-Мустафи фортеці та міста Чигирин у 1678 р. ряд московських чиновників та представників козацької старшини вважали, що наступним під ударом стане Київ. Тому для ефективної оборони необхідно було побудувати абсолютно нову систему оборонних укріплень. У таких умовах власне і постає необхідність негайно відправити у якості інженера Патріка Гордона до Києва. 27 листопада 1678 р. за дорученням царя генерал-майор складає кошторис про проведення додаткових заходів щодо укріплення київського гарнізону (Алфєрова, Харламов 1982, с. 125–127). В опублікованому документі Патрік Гордон пропонував цареві збільшити військовий контингент російських військ у Києві з наявних 4873 чоловік до 30 тисяч. Також Гордон пропонував царю привезти до Києва 30126 ремісників, гранатчиків, пушкарів, вогнестрільних справ майстрів, копачів, столярів для залучення до будівництва нових оборонних споруд. Також Гордон наполягав, що потрібно збільшити кількість озброєння і направити до Києва до 40 тисяч ручних гранат, 10 тисяч пудів «зілля гарматного», 150 пищалей і 500 ядр до них а також 500 пудів смоли, 1000 кирок, 20 пудів сталі і 100 молотів на будівництво валів. Ще просив, аби цар прислав до Києва 10 лікарів і 20 лікарських учнів (Алфєрова, Харламов 1982 с. 125–127). На запропоновані зміни московський цар пішов частково. До Києва було направлено 15 тисяч військових замість 30 тисяч, через побоювання невдоволення серед київського міщанства, які не були задоволені перебуванням московських військ в місті. У 1684 р. кількість московських

військ у Верхньому Києві скоротиться до 3 тисяч (Федосов 2009, с. 237). Хоча згідно матеріалів щоденника у тому ж році татари під Києвом захопили 40 людей та коней (Терновский 1875, с. 13). Залишилась проблема з лікарями, про що Патрік Гордон пише у своїх щоденниках. Станом на 1684 р. у Києві не було жодного лікаря, і у своєму листі до цариці Софії він просить аби до міста направили хоча б 1 лікаря та 1 католицького пастора (Федосов 2009, с. 65). Впродовж 1679–1685 рр. під головуванням Патріка Гордона у Києві будується система нових укріплень на території Верхнього міста, Печерська, проводиться оновлення укріплень Подолу. Після того, як Патрік Гордон покидає Київ у 1685 р., укріплення ще будуються до середини 90 х рр. XVII ст. Як підсумок, після завершення будівництва нової оборонної системи Києва, у 1695 р. полковником Іваном Ушаковим була створена мапа Києва, яка докладно висвітлює становище оборонних споруд, створених за наказом Гордона (Алферова, Харламов 1982, с. 156). Як вже було сказано вище, про перебування Патріка Гордона у Києві впродовж 1678–1684 рр. свідчать архівні матеріали, які були опубліковані у монографії Г. В. Алфьорової та В. О. Харламова і роботі Д. Г. Федосова. Щоденники даного періоду були втрачені та досі не віднайдені. За опублікованими щоденниками Гордона у Києві 1684–1685 рр. можна довідатись ряд цікавих подій. На початку 1684 р. Патрік Гордон вирушає з Києва до Москви, аби подати звіт цариці Софії про проведення оборонних робіт у Києві. Гордон також просив у Василя Голіцина і у цариці аби вони надали йому відпустку, виплатили жалування і повернули кошти за чигиринські походи. Цариця виступила рішуче проти відпустки і наказала повертатись назад у Київ, хоча і задовольнила його фінансові проблеми (Федосов 2009, с. 65). Після прибуття Патріка Гордона назад до Києва, весь 1684 р. він активно листувався з Василем Голіциним, Омеляном Українцевим, полковником Мегденом про переведення його до Москви та прохання надали відпустку задля поїздки у рідну Шотландію, оскільки того року померли батьки Патріка (Брикнер 1878). 16 травня 1685 р. Патрік Гордон пише гнівного листа цариці Софії, у якому скаржиться, що йому надавали менше жалування ніж іншим, що його не хочуть випускати з Києва, хоч він на протязі довгого часу пише листи з проханням покинути Московію та відправитись у Шотландію (Федосов 2009, с. 62–65). Патріку Гордону все ж таки вдалось випросити прохання про відпустку. У 1686 р. Гордон вирушає до Шотландії, однак родина Патріка залишалась у Києві у якості заручників під контролем Василя Голіцина. До того ж Гордон кожного дня повинен був писати фавориту цариці Софії листи з детальним маршрутом своєї подорожі до Шотландії, таким чином контролюючи його на випадок втечі (Брикнер 1878). З щоденників Патріка Гордона ми дізнаємось, як він у Києві вів світське життя. Досить часто були організовані «пірушки», маскаради, бали, де гуляли представники київського чиновництва, московські воєводи. Особливі дружні відносини склались у Патріка Гордона та родиною Шереметьєвих. Бояри Петро Васильович та син Федір Петрович Шереметьєви були київськими воєводами у 1681 р., 1684–1687 рр. відповідно (Барсуков 1902, с. 103–104). За матеріалами щоденника, родина Гордона та Шереметьєвих досить часто проводили час разом, під час різних «пірушок», що закінчувалось важким похміллям, ходили на полювання у ліси навколо Києва, відпочивали на дніпровських островах. Патрік Гордон назвав декілька островів Якобіною та Кароліною, місце розташування яких досі невідоме (Федосов 2009, с. 62). Гордон у своїх щоденниках описує трагедію яка сталась у Федора Петровича Шереметьєва. У нього була жінка Пелагея, дочка гетьмана Івана Самойловича. Після пологів стан у Пелагеї Іванівни значно погіршився. Лікували трав'яними ваннами але безрезультатно. Наступного дня вона помирає. Поховали її на території Михайлівського золотоверхого монастиря. Процес поховання Пелагеї Іванівни детально описаний у щоденниках Патріка Гордона (Терновский 1875, с. 25).

У Києві Патрік Гордон проживав разом з другою дружиною Єлизаветою Ронер. У подружжя було 6 дітей, однак лише двоє змогли вижити. Це дочка Мері та син Теодор, який у XVIII ст. за часів Північної війни командував Київським драгунським полком. Від першого шлюбу – Катерини фон Бокховен, яка померла ще у 1671 р. було троє дітей. Це дочка Кетрін, яка довгий період часу проживала з батьком у Києві, сини Джон та Джеймс.

У щоденниках висвітлена історія про наймолодшого сина Гордона Георгія, який у червні 1684 р. поступив до Києво-Могилянської академії. Про нього вказано небагато. У червні 1684 р. Георгій у студентській грі виграв 2 пістолети за 20 алтин (Терновский 1875, с. 11). 1 листопада Георгій тяжко захворів і ввечері помирає у віці 12 років. Згідно з К. В. Шероцьким, його поховали біля Георгіївської церкви, оскільки там розташовувалось католицько-протестантський цвинтар (Шероцкий 1917, с. 32). За словами Д. Г. Федосова, сину Патріка Гордона не було 12 років, а лише 2 роки, відповідно він не міг бути студентом академії (Федосов

2009, с. 239). Скоріш за все це була помилка у перекладі Сергія Терновського, що створило ряд дискусійних питань щодо віку сина Патріка Гордона.

Патрік Гордон фіксує дуже важливу подію, яка вплинула на розвиток української церкви. У жовтні 1684 р. у щоденниках зафіксовано, що спочатку до Києва, потім до Батурина прибув єпископ Луцький Гедеон (Святополк-Четвертинський), який втік з Речі Посполитої, де його змушували під тиском ув'язнення прийняти уніатство або католицизм (Терновский 1875, с. 33–35). У цей час активно обговорювалась доля Київської митрополії і гетьман Іван Самойлович прагнув приєднати митрополію до московського патріархату. Восени 1684 р. гетьман знайомить луцького єпископа Гедеона з московським послом Омеляном Українцевим. 31 жовтня 1684 р. Іван Самойлович пише грамоту патріарху Іоакиму та царевичам Петру і Іоану, де представляв кандидатуру Гедеона на місце митрополита Київського (Олександр (Драбинко), 2022 с. 234). Згодом, у січні 1685 р. у листі до московського патріарха, гетьман Іван Самойлович прохав аби швидше провели вибори митрополита. Влітку 1685 р. відбувся Елекційний собор, де митрополитом обрали Гедеона Святополка-Четвертинського. Вибори митрополита були доволі сумнівні, оскільки на виборах зі всієї Київської митрополії були представники лише київської єпархії. Більшість єпископів, у тому числі чернігівський архієпископ Лазар Баранович оголосили бойкот виборам (Олександр (Драбинко), 2022 с. 235). Як наслідок, у 1686 р. відбулась анексія київської митрополії вчинена московським патріархом Іоакимом (Савеловим), а православна церква в Україні змогла відновити свою автокефалію лише через 332 роки.

Отже, щоденники Патріка Гордона репрезентують важливі дані з історії Києва та українських земель другої половини XVII ст. Щоденники становлять унікальний пласт матеріалу, завдяки якому ми знаємо історію непростого життя Гордона. Постать шотландця доволі складна, адже його перебування у Московській державі спочатку було добровільним, а після завершення офіційного трирічного терміну примусовим. Покинувши її, Гордону та його родині загрожувало покарання, через це він дуже часто просить у своїх грамотах, починаючи від Олексія Михайловича і закінчуючи Петром I, аби його разом з родиною відпустили до рідної Шотландії де Патрік мріяв закінчити своє життя у родинному маєтку який покинув у віці 16 років. Для Києва Патрік Гордон увійшов в історію як будівничий укріплень на території Верхнього міста, будівництва оборонних валів на Подолі, Печерську. Дані укріплення частково проіснують до першої половини XVIII ст., коли за наказом Петра I розпочнеться грандіозне будівництво Печерської фортеці. На території Верхнього міста оборонні вали, побудовані та реконструйовані Патріком Гордоном, проіснують до першої половини XIX ст. А на Подолі у другій половині XVII ст. будують зруби і до сьогодні збережені у назвах вулиць Верхній вал та Нижній Вал. Щоденники 1678–1684 рр., які повною мірою висвітили б перебування П. Гордона у місті Києві, втрачені. Існують лише записки про перебування Гордона у Києві впродовж 1684–1685 рр. Можна зробити припущення, що записки Патріка Гордона 1667–1677 рр. та 1678–1684 рр., які висвітлюють власне український період перебування шотландця, можуть знаходитись в українських або європейських архівах та потребують пошуку і детального дослідження серед науковців.

Список джерел та літератури

- АКТЫ ОТНОСЯЩИЕСЯ К ИСТОРИИ ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ РОССИИ, 1878, Т. X. Санкт-Петербург.
- АЛФЕРОВА, Г. В., ХАРЛАМОВ, В. А., 1982, Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк. Киев: Наук. Думка.
- БАРСУКОВ, А. П., 1902, Списки городских воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия. Санкт-Петербург.
- БРИКНЕР, А. Г., 1878, Патрик Гордон и его дневник. СПб. Типография В. С. Балашова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://adjutant.ru/lib/brikner_gordon-01.htm
- ГОЛИКОВ, И. И., 1800, Историческое изображение жизни и всех дел славного женева Франца Яковлевича (Франциска Иакова) Лефорта, и знаменитого шотландца войск его же величества генерала аншефа Патрика Гордона, известного у нас под именем Петра Ивановича Гордона. Москва: в Университетской типографии, у Хр. Ридигера и Хр. Клаудия. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/698998>
- ГОРДОН (Gordon) ПАТРИК, 2014, Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 5. Біографічна частина: А-М. Відп. ред. М. М. Варварцев. Київ: Інститут історії України НАН України, 112–113. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/vidnos_2014_5/vidnos_2014_5.pdf

ГОРОБЕЦЬ, В. М., 2004, Гордон Патрик. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Gordon_P

Київ в 1684–85 годах по описанию служилого иноземца Патрикия Гордона, 1875, Из дневника Гордонова извлечено и переведено Терновским С. А. Киев: Типография арендуемая С. В. Кульженко. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/mobile/#/object/9514>.

ОЛЕКСАНДР (ДРАБИНКО), 2022. Українська церква: шлях до автокефалії. До дискусій навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української церкви. Київ: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, ДУХ І ЛІТЕРА.

ОНАЦЬКИЙ, Є., 1958, Гордон Патрик. Українська мала енциклопедія. 16 книг у 8 томах. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, Т. 1, кн. II: Літери В-Г, 295–296. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/use/first_book/part2.pdf

ПАТРИК ГОРДОН. Дневник (1635–1659), 2000, Т. 1. Перевод с английского, статья и примечания Федосова Д. Г. Москва: «Наука».

ПАТРИК ГОРДОН. Дневник (1659–1667), 2003, Т. 2. Перевод с английского, статья и примечания Федосова Д. Г. Москва: «Наука».

ПАТРИК ГОРДОН. Дневник (1677–1678), 2005, Т. 3. Перевод с английского, статья и примечания Федосова Д. Г. Москва: «Наука».

ПАТРИК ГОРДОН. Дневник (1684–1689), 2009, Т. 4. Перевод с английского, статья и примечания Федосова Д. Г. Москва: «Наука».

ШЕРОЦКИЙ К. В., 1917, Киев. Путеводитель с иллюстрациями. Киев: Издание В. С. Кульженко.

PASSAGES FROM THE DIARY OF GENERAL PATRICK GORDON OF AUCHLEUCHRIES: A. D. 1635–1699, 1859. Aberdeen: Printed for the Spalding Club. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://archive.org/details/passagesfromdiar00gordrich/page/n7/mode/2up>.

PATRICK GORDON. Scottish mercenary. Encyclopædia Britannica. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.britannica.com/biography/Patrick-Gordon> 20.

Tagebuch des Generals Patrik Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Aufenthaltes in Rußland vom Jahre 1661 bis 1699, zum ersten Male vollständig veröffentlicht durch Fürst M. A. Obolenski, M. C. Posselt. 1849. Moskau.

Tagebuch des Generals Patrik Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Aufenthaltes in Rußland vom Jahre 1661 bis 1699, zum ersten Male vollständig veröffentlicht durch Fürst Fürst M. A. Obolenski, M. C. Posselt, 1851. St. Petersburg.

Tagebuch des Generals Patrik Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Aufenthaltes in Rußland vom Jahre 1661 bis 1699, zum ersten Male vollständig veröffentlicht durch Fürst Fürst M. A. Obolenski, M. C. Posselt, 1853. St. Petersburg.

References

AKTY OTNOSIASHCHIESIA K ISTORII YUZHNOI I ZAPADNOI ROSSII, 1878, [Acts relating to the history of Southern and Western Russia]. Sankt-Peterburh. [In Russian].

ALFEROVA, H. V., KHARLAMOV, V. A., 1982, Kiev vo vtoroi polovine XVII veka. Istoriko arkhytekturnyi ocherk [Kyiv in the second half of the 17th century. Historical and architectural essay]. Kiev: Nauk. Dumka. [In Russian].

BARSUKOV, A. P., 1902, Spiski horodovoykh vovod i druhykh lits vovodskoho upravleniia Moskovskoho hosudarstva XVII stoletii [Lists of city governors and other persons of the voivodeship administration of the Moscow state of the XVII century]. Sankt-Peterburh. [In Russian].

BRICKNER, A. H., 1878, Patrik Hordon y eho dnevnik [Patrick Gordon and his diary]. SPb. Tipohrafiia V. S. Balashova. [Online]. Available from: http://adjutant.ru/lib/brikner_gordon-01.htm. [In Russian].

HOLIKOV, I. I., 1800, Istoricheskoe izobrazhenie zhyzni i vsekh del slavnoho zhenevtsa Frantsa Yakovlevicha (Frantsiska Yakova) Leforta, znamenytaho shotlandtsa voisk eho zhe velychestva henerala anshefa Patryka Hordona, izvestnaho u nas pod imenem Petra Ivanovicha Gordona [A historical depiction of the life and all the deeds of the famous Genevan Franz Yakovlevich (Francisk Iakov) Lefort, and the famous Scotsman of his majesty's troops, general chief Patrick Gordon, known in our country under the name of Peter Ivanovich Gordon]. Moskva: v Universitetskoi tipografii, u Khr. Ridigera i Khr. Klavdiia. [Online]. Available from: <https://www.prlib.ru/item/698998> [In Russian].

HOROBETS, V. M., 2004, Hordon Patryk. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [Gordon Patrick. Encyclopedia of the history of Ukraine in 10 volumes edited by: V. A. Smolii (head) and others; Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine]. Naukova dumka. [Online]. Available from: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z211D=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Gordon_P [In Ukrainian].

Kiev v 1684–85 hodakh po opysaniiu sluzhyvaho inozemtsa Patrykiia Hordona. Iz dnevnika Hordonova izvlecheno i perevedeno Ternovskim S. A. [Kyiv in 1684–85 according to the description of the foreign serviceman Patricius Gordon. Extracted from Gordonov's diary and translated by S. A. Ternovskiy], 1875, Kiev: Typohrafiia arenduemaia S. V. Kulzhenko. [Online]. Available from: <https://elib.nlu.org.ua/mobile/#/object/9514> [in Russian].

OLEKSANDR (DRABYNKO), 2022, Ukrainka tserkva: shliakh do avtokefalii. Do dyskusii navkolo kanonichnoho statusu, bohosluzhbovoi movy ta istorii Ukrainskoi tserkvy. Kyiv: Fond pamiaty Blazhennishoho Mytropolyta Volodymyra [The Ukrainian Church: the path to autocephaly. To discussions about the canonical status, liturgical language and history of the Ukrainian Church. Kyiv: Foundation in memory of His Beatitude Metropolitan Volodymyr]. DUKH I LITERA. [In Ukrainian].

ONATSKYI, Ye., 1958, Gordon Patryk. Ukrainka mala entsyklopediia: 16 kn.: u 8 t. Nakladom Administratury UAPT v Arhentyni [Ukrainian small encyclopedia: 16 books.: in 8 volumes. Ordered by the Administration of the Ukrainian Orthodox Church in Argentina]. Buenos-Aires, T. 1, kn. II: Lity V-G. 295–296. [Online]. Available from: https://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/use/first_book/part2.pdf [In Ukrainian].

PASSAGES FROM THE DIARY OF GENERAL PATRICK GORDON OF AUCHLEUCHRIES: A.D. 1635–1699, 1859. Aberdeen: Printed for the Spalding Club. [Online]. Available from: <https://archive.org/details/passagesfromdiar00gordrich/page/n7/mode/2up>. [In English].

PATRICK GORDON. Dnevnik (1677–1678), 2005, T. 3. Perevod s anhlyiskoho, statia i primechaniia. Fedosova D. H. [Diary (1677–1678). Volume 3. Translation from English, article and notes by D. G. Fedosov]. Moskva: «Nauka». [In Russian].

PATRICK GORDON, 2014, Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk. Vypusk 5. Biografichna chastyna: A-M. Vidp. red. M. M. Varvartsev [Ukraine in international relations. Encyclopedic dictionary-reference. Issue 5. Biographical part: A-M. Ans. ed. M. M. Varvartsev]. Kyiv: In-istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 112–113. [Online]. Available from: http://history.org.ua/LiberUA/vidnos_2014_5/vidnos_2014_5.pdf [In Ukrainian].

PATRICK GORDON. Dnevnik (1635–1659), 2000, T. 1. Perevod s anhliiskoho, statia i primechaniia Fedosova D. H. [Diary (1635–1659). Volume 1. Translation from English, article and notes by D. G. Fedosov]. Moskva: «Nauka». [In Russian].

PATRICK GORDON. Dnevnik (1659–1667), 2003, T. 2. Perevod s anhlyiskoho, statia i pryemehaniia Fedosova D. H. [Diary (1659–1667). Volume 2. Translation from English, article and notes by D. G. Fedosov]. Moskva: «Nauka». [In Russian].

PATRICK GORDON. Dnevnik (1684–1689), 2009, T. 4. Perevod s anhliiskoho, statia i pryemehaniia. Fedosova D. H. [Diary (1684–89). Volume 4. Translation from English, article and notes by D. G. Fedosov]. Moskva: «Nauka». [In Russian].

PATRYK GORDON, Scottish mercenary. Encyclopædia Britannica. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/biography/Patrick-Gordon> [In English].

SHEROTSKII, K. V., 1917, Kiev. Putevoditel s illiustratsiiami. Kiev: Izdanie V. S. Kulzhenko [Kyiv. Guide with illustrations. Kyiv: Edition V. S. Kulzhenko]. [In Russian].

Tagebuch des Generals Patrik Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Aufenthaltes in Rußland vom Jahre 1661 bis 1699, zum ersten Male vollständig veröffentlicht durch Fürst M. A. Obolenski, M. C. Posselt, 1849, Moskau. [In German].

Tagebuch des Generals Patrik Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Aufenthaltes in Rußland vom Jahre 1661 bis 1699, zum ersten Male vollständig veröffentlicht durch Fürst M. A. Obolenski, M. C. Posselt, 1851, St. Petersburg. [In German].

Tagebuch des Generals Patrik Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Aufenthaltes in Rußland vom Jahre 1661 bis 1699, zum ersten Male vollständig veröffentlicht durch Fürst M. A. Obolenski, M. C. Posselt, 1853, St. Petersburg. [In German].

Діяльність шотландця Патріка Гордона у Києві (за матеріалами щоденника 1684–1685 рр.)

Патрік Гордон увійшов в історію Східної Європи, як сподвижник Петра I, командувач Чигиринської кампанії 1678 р., один з багатьох іноземних офіцерів, котрі формували полки іноземного строю у Московській державі. Патрік Гордон походив із заможного роду Абердинського графства Шотландії. Дитинство Патріка проходило за часів Громадянської війни в Англії 1642–1651 рр., тому у віці 16 років батьки Гордона відправили Патріка навчатись у єзуїтську колегію у Браунсберг (нині місто Бранево, Польща). Згодом Патрік Гордон розпочне військову кар'єру у шведській, а потім у польській арміях та відзначиться у важливих битвах Північної війни 1655–1660 рр. Після завершення бойових дій отримує пропозицію від московського посланника Василя Леонтєва служити у московському війську. Патрік Гордон дає згоду та починаючи з 1661 р. служить у Московії. Період 70-х – 80-х рр. XVII ст. у житті Патріка Гордона тісно пов'язаний з українськими землями та містом Києвом. Український період Патріка Гордона малодосліджений, а більшість записів, які репрезентують перебування шотландця в українських землях 1667–1677 рр., 1678–1684 рр. були втрачені.

Головним джерелом у дослідженні біографії Патріка Гордона та історії Східної Європи є написані ним унікальні щоденники. Збереглись та були опубліковані 1 том (1635–1659 рр.), 2 том (1659–1667 рр.), 3 том (1677–1678 рр.), 4 том (1684–1689 рр.), 5 том (1690–1695 рр.), 6 том (1695–1698 рр.). Щоденники висвітлюють все його життя починаючи від дитинства та закінчуючи початком 1699 р., за декілька місяців до його смерті. Про перебування Патріка Гордона у Києві свідчить 4 том (1684–1689 рр.).

Дана наукова стаття ставить за мету дослідити і розкрити перебування Патріка Гордона у Києві впродовж 1678–1684 рр., його роль у розбудові нових оборонних укріплень у місті за матеріалами збережених щоденників. Будучи інженером, П. Гордон організував будівництво системи валів навколо Печерська, Верхнього міста та Подолу. Наприкінці тривалих робіт, у 1695 р. складено полковником Іваном Ушаковим мапу оновлених київських укріплень, головну роль у будівництві яких зіграв Патрік Гордон. У статті висвітлені основні райони тогочасного Києва, досліджено соціальну топографію та стратифікацію міста, наведені важливі події у житті Патріка Гордона, репрезентовано події з історії Київської митрополії та її анексію Московським патріархатом. Стаття спирається на матеріали щоденників, які були опубліковані істориками впродовж XIX–XXI ст.

Ключові слова: Патрік Гордон, щоденники, Київ, укріплення, будівництво, інженерні роботи, загроза, оборона.

Roman Potiomka, M. A. in History, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Роман Потьомка, магістр історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-0443-0819>

Received: 23.02.2024

Advance Access Published: April, 2024